

BALOG‘AT ILMIDA “ILTIFOT” JANRINING XUSUSIYATLARI

ASKAROV Abdurashid Murodjonovich

*O‘zbekiston xalqoro islom akademiyasi Arab tili va adabiyoti al-Azhar kafedrasida
o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Ushbu maqolada arab tilining balog‘at fani, uning tarkibidagi ilmu-l-bayon, ilmu-l-ma‘oniy va ilmu-l-badi‘ haqida, ushbu san‘atlarning yuzaga kelish tarixi, hamda, ushbu ilmlarni ajdodlardan qolgan og‘zaki va yozma ma‘naviy merosni o‘rganishdagi ahamiyati, iltifot janri haqida bayon qilindi.

Eta statya issleduet “ilm al-balyaga” i yego sodержaniya: ilm al-bayan, ilm almaaniy i ilm al-badi‘, istoriyu vozniknoveniya etix nauk, a takje ix rol v izuchenie ustnogo i pismennogo naslediya predkov i uchenых, takje opisan janr Iltifat.

This article explores the science of balaghah, comprehension of its contents: ilm al-maani, ilm al-bayan, ilm al-badi, the history of the occurrence of these sciences, and its role on studying the oral and written heritage of ancestors, scholars and the genre of Iltifat is also described.

Tayanch so‘zlar: arab tili balog‘at fani, balog‘at faniga oid asarlar, ilmul ma‘oniy, ilmul bayon, ilmul badi‘, iltifot janri.

Klyuchevыe slova: ilm al-balyaga, ilm al-maani, ilm al-bayan, ilm al-badi, iltifot.

Key words: science of balaghah, books, comprehension of its contents: ilm al-maani, ilm al-bayan, ilm al-badi, genre Iltifat.

Arab tili dunyo tillari ichida eng ko‘p o‘rganilgan va hanuz o‘rganilayotgan til bo‘lib, u lug‘at boyligi, qoidalarining xilma-xilligi, bir kalimani bir necha uslubda ishlatish imkoniyatlarining ko‘pligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, arab tili shevalari turiga ko‘ra dunyoda yuqori o‘rinni egallaydi. Arab tili Qur‘oni karim tili, Payg‘ambarimiz (s.a.v.) tillari bo‘lgani uchun ham uni o‘rganish yo‘llari sahobai kiromlar davridayoq ishlab chiqilgan. Arab tilini o‘rganish uchun boshqa tillardagi kabi leksika, morfologiya, sintaksis, grammatika, ya‘ni sarf va nahv ilmlari atroflicha o‘rganiladi. Shu

bilan birga arab tilida mukammal gaplashish va tushunish uchun balogʻat fani, uning tarkibidagi maʼoniy, bayon, badiʼ kabi ilmlarni chuqur va batafsil oʻrganish, uning qonun-qoidalarini yaxshi bilish talab etiladi.

Balogʻat ilmini tahsil qilish orqali Qurʼoni karim va hadisi shariflar maʼnolarini toʻgʻri tushunish va nozikliklarini teran anglash oson kechadi hamda Qurʼoni karimning fasohat va balogʻat eʼtiboridan iʼjozi mislsiz ekani namoyon boʻladi. Shu bois, olimlar Qurʼoni karim tafsiri, hadisi shariflar sharhi va shariat kitoblarini oʻrganmoqchi boʻlgan kishiga lugʻat, sarf, nahv, usulu-l-fiqh, usulu-d-din, qiroat ilmi, nosix va mansux ilmlar bilan bir qatorda maʼoniy, bayon, badiʼ kabi ilmlarni ham puxta oʻrganishlari lozimligini taʼkidlaydilar. Shuningdek, mumtoz adabiyotimiz durdonalari hisoblangan sheʼr va gʻazallarda ham majoz, tashbeh, istiora, kinoya kabi balogʻat vositalaridan keng foydalanilgan. Demak, buyuk ajdodlarimizdan qolgan boy adabiy merosini toʻgʻri va chuqur oʻrganib, boshqalarga ham yetkazishimizda balogʻat ilmi katta ahamiyat kasb etadi.

Bu ilm boshqa fanlardan oʻziga xosligi bilan ajralib turadi. Zero, uning lugʻat sir-asrorlarini ochishda va xazinalarini namoyon etishda betakror oʻrni va uslublari bor. Shuning uchun ham u tilning nozik jihatlarini oʻrganishda bebaho va beqiyosdir.

Shu bilan birga, bu ilm til musobaqalari va suhandonlik bellashuvlarida oliy mukofotni qoʻlga kiritish usullarini chuqur oʻrgatadi. Bu ilm orqali aqlarni lol qoldiruvchi jumlar tuzish, holat taqozosiga muvofiq tarzda soʻzlash, bir soʻzni turli maʼnolarda nuqsonsiz ishlatish malakalari rivojlantiriladi. Koʻngildagi maqsadni chuqurroq, kengroq va tushunarli holatda bayon qilish tajribasi ortadi. Bu esa balogʻat ilmiga ehtiyoj naqadar kuchli ekanini bildiradi.

Taʼkidlanganidek, balogʻat ilmi bir-birini toʻldiruvchi uchta ilm: ilmi maʼoniy, ilmi bayon va ilmi badiʼdan tarkib topgan. Ilmi maʼoniyda arabiy lafzlarning ishlatilish usullari va baʼzi soʻzlarning ahamiyati haqida bahs yuritiladi. Ilmi bayon, kerakli maqsadni ifodalash va yetkazishda, uning taʼsirini oshirishda soʻzlarning haqiqiy va koʻchma maʼnolaridan foydalanish usullarini oʻrgatadi. Ilmi badiʼ maqsadni nutq orqali ifodalashda soʻzlarni ilmi maʼoniy va bayondan foydalangan holda badiiy vositalar orqali bir-biriga uygʻun qilib keltirish usullari haqida bahs qiladi.

Balogʻat fani boʻyicha hijriy II asrdan boshlab kitoblar bitila boshlangani maʼlum. Ilmi bayon haqida yozilgan dastlabki asar Abu Ubayda Maʼmar ibn al-Musanniy al-Basriyning "Majozul-Qurʻon" kitobi boʻlib, u ilmi bayonning ilm sifatida shakllanishiga asos boʻldi. Abu Ubayda alloma Xalil ibn Ahmadning shogirdi boʻlib, 206 hijriy sanada vafot etgan. U Sibavayhning ustozidir¹.

Ilmi maʼoniy haqida birinchi boʻlib qalam tebratgan olim kim ekanligi maʼlum emas. Bu borada koʻplab mualliflarning asarlari mavjud. Lekin uslubida yagona boʻlgan, adiblar sardori deya tanilgan Abu Usmon Amr ibn Bahr al-Johizning (vafoti 255 hijriyda) "al-Bayon va-t-tabyin" hamda "Iʼjozu-l-Qurʻon" nomli kitoblari ular orasida alohida ajralib turadi. U kishidan keyin Abu Abbos al-Mubarrad "al-Komil" asari bilan, ibn Qutayba "ash-Sheʼr va-sh-shuaro" kitobi bilan bu fanga oʻz hissalarini qoʻshdilar.

Balogʻatning badiʼ ilmi boʻyicha birinchi boʻlib asar yozgan olim xalifa Abdulloh ibn al-Muʼtazz ibn al-Mutavakkil al-Abbosiyydir (v. 296 h.). U gap bezagi, yaʼni badiiy tasvir vositalarini chuqur oʻrganib, ulardan oʻn yettitasini oʻzining "al-Badiʼ" asarida keltirib oʻtadi. Keyingi asrlarda bu ilm rivojlantirildi. "As-Sanoʻatayn" asari sohibi Abu Hilol al-Askariy, "al-Umda" sohibi ibn Rashiq, mufasssirlar ustozlari "al-Kashshof" asari sohibi Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy va boshqalar shu yoʻlda xizmat qildilar. Balogʻat ilmi rivojiga Abdulqohir ibn Abdurrahmon al-Jurjoniyy (v.471 h.) oʻzining "Daloilul-iʼjoz" va "Asrorul-balogʻa", u kishidan keyin Abu Yaʼqub Yusuf as-Sakkokiyy (v. 626 h.). "Miftohul-ulum", Qazviniy "At-talxis" asarlari bilan katta hissa qoʻshdilar. Hijriy VIII asrga kelib ulugʻ alloma, arab tili, maʼoniy, bayon, badiʼ, kalom, usul va mantiq ilmlari peshvosi Saʼduddin Taftazoniyy balogʻat ilmiga oid asarlar yaratdi.

Saʼduddin Taftazoniyyning toʻliq ismi Masʼud ibn Umar ibn Abdulloh Saʼduddin at-Taftazoniyy boʻlib, juda koʻp ilmlarda peshvo olim boʻlgan va turli sohalarda asarlar taʼlif etgan.

Taftazoniyy balogʻatning ayrim istilohlari taʼrifiga oʻz munosabatini bildirgan.

1) Taftazoniyy iltifot(التفات) ning taʼrifida shunday degan:

---

¹ تاريخه علومه-ل-بلاغه و-ت-تأريفه ب-ريجاله. أحمد مصطفى ال-مروغى. مصر. 1950. 24 ص.

هو انتقال الكلام من أسلوب من التكلم والخطاب والغيبة إلى أسلوب آخر غير ما يتوقعه المخاطب ليفيد تطرية لنشاطه وإيقاظا في إصغائه².

Iltifot (التفات) gapning bir (birinchi, ikkichiva uchinchi shaxslardagi) uslubdan boshqa, tinglovchi kutmagan uslubga o'tishidir. Bu so'zlovchining nozik ta'bligini ifoda qilish va tinglovchining diqqatini uyg'otish uchun xizmat qiladi.

Zamaxshariy esa iltifotning ta'rifida shunday degan:

أن الكلام إذا نقل من أسلوب إلى أسلوب كان ذلك أحسن تطرية لنشاط السامع وإيقاظا للإصغاء إليه من أجزاء على أسلوب واحد³.

Gapni bir uslubdan boshqa uslubga o'tkazish - tinglovchini faollashtirish hamda uning e'tiborini tortish uchun eng yaxshi yo'llardan biridir.

Taftazoniyning iltifotga bergan ta'rifi bilan Zamaxshariyning ta'rifi taqqoslansa, Taftazoniyning Zamaxshariydan ta'sirlangani ma'lum bo'ladi. Lekin Zamaxshariy aytgan so'z ta'rif ko'rinishiga kelmagan.

Taftazoniy iltifotning ta'rifini uning xususiyatidan kelib chiqqan holda chegaralaydi. Ya'ni, u (غير ما يتوقعه المخاطب) "tinglovchi kutganidan boshqa uslubga o'tish" degan shart bilan iltifotning chegarasini aniqlashtirgan.

Bu o'z navbatida iltifotga kiradigan ba'zi narsalarning oldini oladi. Taftazoniy mazkur narsalarni tadqiq etadi hamda ularning iltifot chegarasidan chiqish sababini yoritib beradi.

Taftazoniy iltifotning ta'rifiga (غير ما يتوقعه المخاطب) "tinglovchi kutganidan boshqa uslubga o'tish" deb o'zi kiritgan shart borasida shunday degan:

فلو لم يعتبر هذا القيد لدخل في هذا التفسير أشياء ليست من الالتفات...

Agar ushbu chegara e'tiborga olinmasa, o'sha sharh ostiga iltifotdan hisoblanmagan narsalar ham kirib ketadi.

Masalan, quyidagi gapda bir shaxsdan boshqa shaxsga o'tish holati bo'lsa ham, iltifotga misol bo'la olmaydi

أنا زيد وأنت عمرو - *Men Zayd, sen Amrsan.*

أنت الذي فعل كذا - *Shunday qilgan sensan.*

²التفتازاني. المطول على التلخيص. - مصر: سنده، 2015. - ص. 131. .

³الكشاف. الزمخشري. ج.1. ص.64.

Ayrim hollarda birinchi shaxs va ikkinchi shaxs olmoshi bilan, ba'zan ko'rsatish olmoshi va uchinchi shaxs olmoshi bilan bir ma'no ifodalanadi.

Masalan:

يا زيد قم - *Xoy Zayd, tur!*

يا رجلا له بصر خذ بيدي - *Ey ibrat ko'zi bor kishi, qo'limdan tut.*

Iltifot qilinayotgan yo'lining takrorlanishi ham kuzatiladi.

Masalan: Fotiha surasidagi oyatlarda:

﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ. إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾

*U jazo-mukofot kunining egasidir. Faqat. Sengagina ibodat qilamiz va faqat sendagina yordam so'raymiz.*⁴(Fotiha3-4)

Bu yerda iltifotdagi uchinchi shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tish holati "إِيَّاكَ نَعْبُدُ" iborasida ko'rinadi.

Yana bir misol:

يا من هو عالم حَقِّقْ لي هذه المسألة فإنك الذي لا نظير له في هذا الفن

Ey olim kishi, menga ushbu masalani hal qilib ber. Chunki sen ushbu sohada tengi yo'q odamsan.

Yuqoridagi misolda uchinchi shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tilgan.

Taftazoniy Mutanabbiyning quyidagi baytini keltiradi va unga munosabat bildiradi:

يا من يعز علينا أن نفارقهم وجداننا كل شيء بعدكم⁵

Ey firoqi bizga og'ir keladigan(inson)lar,

Sizlardan keyin biz topgan har bir narsa aslida yo'qlikdir.

Taftazoniy fikriga ko'ra ushbu baytda iltifot mavjud emas. Chunki, mavsulga qaytuvchi olmosh uchinchi shaxsda bo'ladi, undalma ishtirok etgan gap tugagandan keyin kelgan gap esa ikkinchi shaxs orqali ifodalanadi. Shu sababli, baytdagi "نفارقهم" so'zi uchinchi shaxs egalik olmoshi bilan, "بعدكم" so'zi esa ikkinchi shaxs olmoshi bilan kelgan.

⁴ Шайх Абдулазиз Мансур. Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. – Т.: Тошкент ислом университети, 2012. – Б. 6.

⁵المتنبي. الديوان. بيروت. ص. 333.

Taftazoniy tomonidan bayon ilmidagi *iltifāt* (التفات) usulining ta'rifiga «tinglovchi kutganidan boshqa uslubga o'tish orqali» (غير ما يتوقعه المخاطب) degan shartning kiritilishi mazkur usulning ekspressiv vazifasini aniq chegaralashga xizmat qilgani asoslangan.

Taftazoniy Sakkokiyning tashbehning turlari haqidagi qilgan aqliy taqsimotlariga, istidlolni maoniy ilmining bir bo'lagi deb hisoblashiga hamda balog'atga oid bo'lmagan ba'zi narsalarni unga qo'shib yuborganiga e'tibor qaratgan va ularga munosabat bildirgan. Bu o'z navbatida, Taftazoniy Sakkokiyning balog'atdagi ilmiy uslubidan ko'ra Jurjoniyni uslubini afzal ko'rganligini ko'rsatadi. Shuningdek, Taftazoniy Qazviniyning balog'atga oid ba'zi qarashlariga, balog'at tarkibi borasida u amalga oshirgan ayrim tasniflarga munosabat bildirgan. U Jurjoniyni balog'atga oid tasniflariga qaytish kerakligini ta'kidlagan. Chunki, Jurjoniyni taqsimotlari balog'atning ilmiy va nazariy muammolarini ko'proq qamrab olgani hamda bahs va tortishuvlarga sabab bo'lmashligini ta'kidlagan. Taftazoniy Sakkokiy va Qazviniydan boshqa balog'at bilan shug'ullangan olimlarning qarashlariga ham fikr bildirgan. Taftazoniy bu borada Jurjoniyni va Zamaxshariyning yo'lini tutgani, bundan tashqari, u Ibn Asirning qarashlariga ko'p murojaat qilganligi ma'lum bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. سعد الدين التفتازانى. الشرح المطول لتلخيص المفتاح. بيروت: دار الكتب العلمية، 2013. 792 ص.
2. سعد الدين التفتازانى. مختصر المعانى شرح كتاب تلخيص المفتاح. اسطنبول: دار الشفاء، 2017. 704 ص.
3. سعد الدين التفتازانى. شرح مفتاح العلوم. دمشق: دار تقوى الشام، 2020. 793 ص.
1. ابن تغري بردي. المنهل الصافي والمستوفي بعد الوافي. ج. 11. القاهرة: دار كتب، 2005. 356 ص.
2. ابن حجر العسقلانى. إنباء الغمر بأنباء العمر. ج. 2. مصر: المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية، 1998. 582 ص.
3. ابن حجر. إنباء الغمر بأنباء العمر. ج. 1. مصر: المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية، 1998. 502 ص.
4. ابن خلدون. تاريخ ابن خلدون. ليوان، 2008. ج. 3. ص. 1101.
5. ابن عيسى بن عبد الله الرماني. النكت في إعجاز القرآن. مصر: دار المعارف، 1976. 384 ص.

6. ابن الحاجب. فوائد مختصر الأصول. - ج. 1. - بيروت، 2015. - 475 ص.
7. ابن المثنى البصري. مجاز القرآن \ بتحقيق محمد فؤاد سركين. - القاهرة: الطبعة، 1381 هـ. الجزء الثاني. - 452 ص.
8. ابن بحر الجاحظ. كتاب البيان والتبيين. - مكتبة النور، 2006. - 444 ص.
9. ابن رشيقي القيرواني. العمدة في صناعة الشعر ونقده وعبوبه. - القاهرة: المكتبة الخانجي، 2000. - 1509 ص.
10. ابن حجر العسقلاني. إنباء الغمر بأنباء العمر. - ج. 2. - مصر، 1998. - 377 ص.
11. ابن حجر العسقلاني. الدرر الكامنة. - ج. 4. - حيدر آباد: دائرة المعارف العثمانية، 1993. - 505 ص.
12. ابن وهب. البرهان في وجوه البيان. - مصر: مكتبة الشباب، 2017. - 419 ص.
13. أبو الفلاح. شذرات الذهب في أخبار من ذهب. - ج. 8. - بيروت، 1997. - 655 ص.
14. أبو العباس عبد الله ابن المعتز. كتاب البديع \ شرحه وحققه عرفان مطرجي. - بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية، 2012. - 110 ص.
15. أبو نصر الفراءبي. كتاب في المنطق. الخطابة \ تحقيق وتأليف د. محمد سليم سالم. - مصر: مطبعة دار الكتب، 1976. - 903 ص.
16. أبو يعقوب السكاكي. مفتاح العلوم \ تحقيق د. عبد الحميد الهنداوي؛ علي جارم و مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. اليبام-المعاني-البديع. - القاهرة، 1999. - 539 ص.
17. احسن عباس. تعريخ النقد الاديب عند العرب. بيروت: دار العلمية، 1984. - ص. 28.
- 18.
19. Muqaddima. Ibn Xaldun al-Hadramiy. 3-jild. - Bayrut, 1957.
20. Ad-duraru-l-kamina fi a'yani-l-miati-s-samina. Ahmad ibn Ali ibn Muhammad ibn Hajar al-Asqaloni. 5-jild. - Haydarobod, 1983.
21. Kashfu-z-zunuz an asamili kutub va-l-funun. Mustafu ibn Abdulloh Hoji Xalifa. 1-jild. - Damashq, 1994.
22. Rustamiy S. O'rta asrlar balog'at ilmida tilshunoslikka oid qarashlar. - Toshkent, 2019. - 239 b.
23. Mullasadikova N. «Qur'onda ma'oniylarning lingvopoetik asoslari». - Toshkent, 2020. - 52 b.